

Bir Fransız Gezginin Kaleminden Kırım Tatarları: Nogaylar

Ayşegül Kuş*

Giriş

Nogay yahut Nohay kelimesinin ne anlama geldiğine ilişkin olarak farklı görüşler mevcuttur. Kurat, Nogay tabirinin bir şahıs adı olduğunu ve 1270-1299 yıllarında Altın Ordu'da büyük bir nüfuz kazanmış olan bir emir olduğunu söyler. Kurat'a göre, ona tabi olan il ve uruglara da Nogay adı verilmiştir.¹

Temir, bu kelimenin *köpek* anlamına gelen Moğolca bir şahıs adı olduğunu söyler.² Ancak Golden köpeğe dayalı şahıs adının İslami bağlamda alçaltıcı bir anlam taşımaya rağmen İslam öncesi Avrasya bozkır geleneğinde bunun olumsuz bir anlam taşımadığının altını çizer. Zira Uygurlarda, Hazarlarda ve Moğollarda bir köpek türüne gönderme yapan *Kasar* kelimesinin şahıs adı olarak kullanılmasını buna örnek gösterir.³ Rasony'e ve Grousset'e göre Nogay Cuci ailesinden gelmektedir.⁴ Togan'a göre ise Nogay, Çingiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir isimdir.⁵ Alpargu, Vernedsky'e atf yaparak, Nogayların köpeği önemli bir totem gördüklerini ve bu nedenle Nogay kelimesinin bu totemle ilişkili olduğuna vurgu yapar.⁶

Türk tarihine bakıldığında, Nogay yahut Nokay sözüne ilk olarak bir Türk

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Samsun/ TÜRKİYE, aysegulkus@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8051-6001

1 Akdes Nimet Kurat, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Topulukları*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara 2002, s. 281.

2 Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. VIII, Ankara 1976, s. 955.

3 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 270.

4 Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s. 85; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken, İstanbul 1980, s. 380.

5 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s. 20.

6 Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 14; Gömeç ise Nogay kelimesinin 1270-1299 yılları arasında Altın Orda devletinde önemli mevkilere gelen ve nüfuz kazanan bir emir olduğunu yazar bkz. Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçay Yayınları, Ankara 1999, s. 332.

imparatorluğu olan Avar (Apar) Devleti'nde, bilhassa 492 ile 506 yılları arasında hükümdarlık yapmış Nokay (Nogay) Kağan devrinde rastlanılmaktadır. Ancak Avarlar döneminde Nogay ismi bir boy ismi olmamıştır.⁷ İkinci olarak bu tabirin bir Türk imparatorluğu olan Altınordu Devleti'nde, özellikle Berke Han döneminde kullanıldığı görülmektedir. Yakubovsky, Nogay'ın han ailesi ile kurduğu yakın akrabalık ilişkileri ve Hülagü'nün ordusu ile yapılan savaşta tümen beyi olarak Moğol askerî birliklerini başarılı bir şekilde sevk ve idare etmesi sayesinde Altın Orda Devleti'nin en yüksek mevkilerine kadar yükseldiğini belirtir.⁸ Söz gelimi, Nogay'ın idaresi altındaki bölgede yaşayan çeşitli boy uruğlar da ona katılmıştır. Daha sonraki süreçte Nogay'ın idaresi altında bulunan yerler Aksu'dan batıya Tuna'nın aşağı kısmına kadar uzanmıştır. Tokta zamanında ise Nogay Kırım bölgesinin idaresini ele geçirmiştir. Nogay kendisine bağlı olan uruğların en iyi koşullar içerisinde yaşamasına özen göstermiştir. Bu beraberinde ona bağlı olan uruğların sayısında bir artışa sebebiyet vermiştir. Ulus (il) ordu (boyar birliği) olarak adlandırılan bu yeni büyük topluluğa kurucusunun adına izafeten *Nogaylı*, *Nogay Ulusu*, *Nogay Ordası* yahut *Nogaylar* adı verilmiştir.⁹ Bıvbek, 15. yüzyılın sonlarında Mangıtların Nogay adını aldıklarını ve ordularına da bu adı verdiklerini yazar. Ona göre, bu büyük bir olasılıkla herkes tarafından bilinen Mangıt kabilesinin Nogay'a tabi olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Yakubovsky Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğol kabilelerinden Mangıtların ve Konratların kendi birliklerini koruduklarını fakat dillerini unutarak, Türkleştiklerini söyler. Ona göre, bu boylar 15. yüzyılın son yarısında adlarını değiştirmişler ve Nogay adını almışlardır.¹⁰ Togan ise, Nogayların etnik oluşumları ve Mangıtların Nogay ulusu

7 Sami Nogay, "Nogay Türkleri", *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, sy.1, (2007), s. 5.

8 A. Yu Yakubovsky, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992, s. 48.

9 Derya Derin Paşaoğlu, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 41.

10 Yakubovsky, *age*, s. 133. Fakat 13. yüzyılın ilk yarısında Nogay Han idaresi altında bir araya gelmiş olan çok sayıda Türk boyundan oluşan bu etnik yapıya daha sonraki süreçte Mangıtlar ve Konratlardan bazıları katılmış ancak 16.yüzyılın ikinci yarısında bunların büyük bir kısmı Orta Asya'ya geri dönmüşlerdir bkz. Sami Nogay, *Nogay Türkleri*, Ankara 1997 s. 24. Kafalı ise, Kıyatların, Kongratların, Mangıtların ve Şirinlerin önde gelen Moğol kabilleri olduğundan söz eder. Ona göre, Bunlardan Mangıtlar Aşağı İdil havzasında ve Hazar Deniz'inin kuzeyinde Astrahan çevresinde ikamet etmişlerdir. Ancak nedeni çok açık olmayan bir şekilde Nogay adını almışlardır. Fakat Mangıtlarla Nogaylar arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Zira Altın Orda Devleti'nde 40 yıl kadar önemli görevlerde bulunmuş olan Nogay, Mangıt-Nogay beğlerinden ve kendi tümenini Mangıtlardan oluşturmuştur. Yine Urus Han'ın gözde beğlerinden olan Kingeş Koygan oğlu Derveşek Mirza da Mangır ilindedir. bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul. 1976, s. 39-40.

içindeki yerini farklı bir şekilde ortaya koyar. O, Özbeklerin, Özbek, Kazak ve Mangıt –Nogay şeklinde ayrıldıklarını ve bu şekilde Nogay ulusunun ortaya çıktığını belirtir. Ancak bu ayrılışın İdil bölgesinde değil, Sir Derya bölgesinde yaşadıkları dönemde meydana geldiğine vurgu yapar.¹¹ Bazı araştırmacılara göre ise, Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile birlikte ortaya çıkan siyasi oluşumlardan birisi olan Nogay Ordası'nın ortaya çıkışı Edige dönemine kadar uzanmaktadır.¹²

Nogayların tarihi yerleşme alanları Don-Kuban ırmakları arası, Kırım bölgesi, Astrahan bölgesi, Hazar'ın kuzey bölgesi, Aksu-Özü ırmakları arası ve Tuna ırmağı çevresidir.¹³ Ancak Nogayların esas kitlesi İdil (Volga) nehrinin doğu tarafında Yayık ve Cim (Emba) nehirleri arasında olup Sir Derya'ya kadar uzanmaktaydı. Bu nedenle, Nogayların bu doğu uruğu Mangıtlar olarak adlandırılırdı.¹⁴ Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra, bazı beğler bir araya gelerek Nogay Hanlığı adı ile bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdir.¹⁵ Nogay ve Nogay Orda adlarına ilk olarak 15. yüzyıl Rus kaynaklarında rastlanılmaktadır.¹⁶ Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Nogay uruğları, asıl yerleşim yerlerini teşkil eden Cim (Emba) boyundan, Yayık ve Aşağı İdil nehrine kadar uzanan oldukça geniş bir alanda göç etmişlerdir. Bununla birlikte Yedisan olarak bilinen Nogay uruğlarından başta Şırım olmak üzere ilk dördü Kırım tarafına gitmişler, diğer kalanlar ise bir süre daha Aşağı İdil boyunda göç etmişlerdir.¹⁷ 1577-1578 yılında Aşağı İdil ve Yayık taraflarında baş gösteren kıtlık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan açlık da

- 11 Z. Velidi Togan, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, c. I, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul 1947, s. 29.
- 12 Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010, s. 8. Bu bağlamda, Kırımlı da Nogay'dan ziyade Edige'den bahsederek, 14. yüzyılın son çeyreğinde Toktamış Han'ın hâkimiyetine karşı Timur'un desteğiyle harekete geçen devletin güçlü şahsiyeti Edige'nin Altın Ordu halkının bir kısmını idaresi altına aldığı ifade eder. Edige'nin ölümünden sonra bu kabileler birliği, onun oğulları arasında paylaşılarak yönetilmeye devam etmiştir. Mangıt kabilesine izafeten de 'Mangıt Ulusu' olarak tanınmıştır. Ancak Mangıtlar, çok sayıda Kıpçak yahut Türkleşmiş kabilenin bulunduğu bu federasyonun yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır. Kırımlı'ya göre, işte bu Mangıt ulusu 15. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 'Nogay Ordası' diye adlandırılmıştır. Bu birliğe dâhil olan kabileler, günümüze kadar bir üst isim olarak 'Nogaylar' diye tanımlanmışlardır bkz. Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 3.
- 13 Nogay, "Nogay Türkleri", s. 11.
- 14 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281.
- 15 Osman Bavbek, "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü*, XXIV, sy. 275, (1986), s. 160.
- 16 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 58.
- 17 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281.

Nogay uruğlarının İdil'in batı tarağına göç etmelerine sebebiyet vermiştir.¹⁸ Buna bağılı olarak, Nogay uruğları arasından birtakım geçimsizlikler ve ayrılıklar baş göstermiştir.¹⁹ Buna ek olarak Kazan Hanlığının düşmesi ile ortaya çıkan bu sorunlarla birlikte, Nogay Orda parçalanmaya başlamıştır.²⁰ Kırım tarafına göç eden Nogay uruğlarına Kırım Hanı Kuban ve Azak çevresinde göç edebilecekleri bir bölge tahsis etmiştir. *Küçük Nogay Orda* adı verilen bu uruğların başına, Kırım Hanının oğullarından birisi getirilerek Kırım Hanlığına tabi olmuşlardır. İdil Irmağı'nın doğusunda kalanlar ise, *Büyük Nogay Ulusu* olarak adlandırılmıştır.²¹ Dolayısıyla 1557-1558 yılında Nogay ulusu ikiye bölünmüştür.²²

S. Nogay'a göre Nogay Han'ın idaresi altında birleşip olgunlaşmış olan Nogay Türkleri, bölge tarihindeki rollerini 1426-1558 yılları arasında varlık gösteren siyasi teşekkülleriyle 16. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüş ancak daha sonra istila altına düşerek dağılmışlar ve bir kısmı aralarına girdikleri öteki Türk toplulukları içinde erimişlerdir.²³ 17. yüzyılda Nogaylar önemli sıkıntılar yaşadılar. Bunların başında Kalmuk istilası gelmektedir. Kalmukların ağır baskısı sonucu Nogayların bir bölümü Osmanlı-Kırım koruması altındaki bölgeye kaçmıştır. Bir bölümü de Kalmukların idaresi altına girmiştir.²⁴ Dolayısıyla Yusuf Mirza ve İsmail Mirza ile başlayan ve Rus katliamları ile devam eden ve Osmanlı topraklarına göçe kadar uzanan Nogaylar arasındaki parçalanma süreci dikkate alındığında, İsmail

18 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 282. 1601 yılında ikinci kez çok büyük bir kıtlık olur. Bir kısım Nogaylar Kuban ve Kırım tarafına göçerken, geride kalanlar Yayık havzasında Ruslarla savaşmaya devam ederler. O yıl, halk arasında on yüz bin Nogay'ın iflas ettiği, kahraman Ormembet Beğ'in öldüğü yıl olarak bilinir. Ruslara karşı yürütölen bu mücadeleleri anlatan Çora Batır Destanı, Ceyhun ırmağından Kırım'a kadar her yerde söylenir bkz. Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 558. Bu durumdan faydalanan Ruslar Büyük Nogay Ordası topraklarını tamamen işgal etti bkz. Sami Nogay, "Nogay Türklerinde Toplumsal İlişkiler ve İletişim Sorunları", *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, sy. 1, 2007, s. 24.

19 Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 58. Söz gelimi, Yusuf Mirza ile İsmail Mirza arasında çıkan ayrılıklardan en çok Rusya istifade etmiştir. Hatta İsmail Mirza Ruslardan adlığı pek çok hediye ve Rus kıskartmasına katılan kimi Nogay büyüklerinin de desteğini elde ederek önemli bir kuvvet toplamayı başarmış ve 1555'te Yusuf Mirzayı tuzağı düşürerek öldürmüştür. Onun ölümünden sonra tek başına Nogay uruğlarının başına geçeceğini uman İsmail Mirza, Yusuf Mirza'nın oğullarının direnişii ile karşılaşmıştır. Bkz. Paşaoğlu, a.g.m., s. 49.

20 Golden, *age.*, s. 272.

21 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 282.

22 Alpargu, *Nogaylar*, s. 59.

23 Nogay, "Nogay Türkleri", s. 8.

24 Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *D.İ.A.*, c. 33, 2007, s. 203.

Mirza himayesinde olanlar Hazar bölgesinde, Aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık taraflarında *Büyük Orda'nı* (Uluğ Nogay) meydana getirmişlerdir. Bunun batısında İdil'in sağ tarafı ile Kuban-Azık havzasında kalanlar ise, *Küçük Orda'ya*²⁵ ve Emba bölgesindekiler de *Altın Orda'nı* oluşturmuşlardır.²⁶ 18. yüzyılın ilk yarısında Nogaylar Kuban ve Kuma kıyılarından hareket ederek Dinyester'i geçmişler ve Türkiye'nin himayesi altına girmişlerdir. Fakat 1770 yılında Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki yaşadıkları eski yurtlarına geri dönmüşlerdir. 19. yüzyılın başlarında ise Nogaylar Kuban ve Kuma Nogayları olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.²⁷ 19. yüzyılda Nogayların hayatını etkileyen en önemli unsur ise göç olayıdır. Bu bağlamda Rus Çarlığı Nogaylar'ın göçlerini özellikle teşvik etmiştir.²⁸

Bu çalışma, 1838 yılında Hazar Denizi, Kırım ve Kafkasya steplerini ziyaret eden Fransız asıllı seyyah Xavier Hommaire de Hell'in²⁹ "Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus" adı ile 1860 yılında Londra'da yayımlanan gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı bu gezi notlarından yola çıkarak seyyahın Kırım düzlükleri ve Azık Denizi steplerinde yaşayan Nogayların tarihi geçmişi ve sosyo-kültürel yaşamlarına dair verdiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutmak ve alan yazına bazı katkılar sağlamaktır.

Nogayların Tarihi Geçmişleri ve Etnik Özellikleri

Hell, Azık Denizi stepleri ile Kırım düzlüklerinde yaşayan Nogayların Tatar kabileleri arasında fiziki özellikleri bakımından Moğollara en fazla benzeyen etnik grup olduğunu ve onların dış görünüşleri bakımından başka bir etnik grup içerisine dâhil edilemeyeceğini belirtir. Yine onların Kıpçakların bir parçası olmadıklarını ve Cengiz Kağan'ın ölümünden sonra Avrupa'ya geldikleri bilgisini verir. Ona göre

25 Gömeç, 18.yüzyılın sonlarına doğru artan Rus baskısı ile birlikte Küçük Orda Nogaylarının Kazaklar tarafından batıya doğru göç etmeye zorlandığını söyler. Bucak Ordası, Yedisan Ordası, Cambolyuluk Ordası, Yedikul, Azık ve Kuban gibi bölümlere ayrılmışlar ve Kırım Hanlığına bağlanmışlardır bkz. Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 333.

26 Paşaoğlu, agm., s. 108.

27 Paşaoğlu, agm., s. 109.

28 Alpargu, "Nogaylar", s. 203.

29 Fransız Yerbilim Topluluğu üyesi ve Rus St. Vladimir Tarikatı Şövalyesi olan sivil mühendis Hommaire de Hell, 15 Mayıs 1838 günü Kırım ve Güney Rusya'da gözlemler yapmak amacıyla eş ile birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır Yaklaşık olarak beş yıl bu bölgede kalan Hell'in ağırlıklı olarak Kuban havzasında incelemeler yaptığı görülmektedir. Bu nedenle onun gezi notlarında verdiği bilgilerin ekseriyetle Tatarlarla ilgili olduğu dikkat çekmektedir bkz. Xavier Hommaire de Hell, *Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Caucasus*, Chapman and Hall, 1860, s. 1.

Nogaylar tarihin çok eski dönemlerinden itibaren Moğollara birlikte yaşamaları bile onların çevresindeki yerlerde ikamet etmişlerdir. Seyyah, akabinde Lesvéque'ye atf yaparak Kıpçaklardan sonra en çok bilinen kabilelerinden biri olan Nogayların, Tatar bir kumandan olan Nogay tarafından bir araya getirildiklerini ve böylece bir etnik grup olarak ortaya çıktıklarından bahseder. O, Nogay'ın, Karadeniz'in kuzeyindeki yerleri ele geçirdiğini ve Kıpçaklardan bağımsız bir devlet kurmayı başardığını söyler Ancak Hell, Nogaylarla yaptığı görüşmeler esnasında onların Nogay adında bir generalin adından kendisine hiç söz etmediklerinin de altını çizer. Nogay kroniklerine bakılırsa etimolojik olarak bu ulusun adı "mutluluk bilmeyen" anlamına gelen "neogai" kelimesinden gelmektedir ve bu tabir onlara eski yaşadıkları yerlerde avare bir şekilde dolaştıklarından ve istikrarsız bir yaşam sürmelerinden dolayı verilmiştir. Zira Nogaylar soyluluğa özel bir önem atfederler. Böyle olmasına rağmen Nogayların siyasi olarak teşkilatlanmalarını ve ulus olmasını sağlayan ataları olan kişinin adını muhafaza edememeleri ise şaşırtıcıdır. Yine aynı anlatımlara göre Cengiz Han'ın soyundan gelen Kırım Tatarları, onun ölümünden sonraki süreçte Camı Bek komutası altında Volga'nın sol kıyısına gelmişler ve bu bölge yıllarca onların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bunların bir kısmı daha sonraları Volga Nehri'ni geçmişler ve Kafkasya'nın eteklerine kadar ilerleyerek Kuma ve Terek kıyılarına yerleşmişlerdir. Ayrıca Don, Dinyeper ve Dinyester'i geçtikten sonra nihayet Bucak adı verilen Besarabya bölgesine gelmişlerdir. Burada yaklaşık olarak elli yıl yaşamışlar ancak süreklilik olarak Türklerin ve Moldovyalıların baskılarına maruz kaldıklarından, bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Akabinde Kırım'ı ve Kerç boğazını geçerek Kuban havzasına ulaşmışlardır. Fakat aralarında çıkan bazı anlaşmazlıklar üzerine üçe bölünmüşlerdir. Kabilenin ekseriyeti Kuban havzasında kalırken, geri kalanı Kerç boğazını tekrar geçmiştir. Bu kabilelerden biri, Kırım düzlüklerinde kalmıştır. Diğerleri ise kısmen kara kısmen deniz yolu ile tekrar Besarabya bölgesine dönmüştür.³⁰

Hell'in Nogaylara dair verdiği bilgilere bakıldığında onun Nogayları etnik köken olarak özellikle Moğollarla ilişkilendirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Oysa Tatar ve Nogay ifadesi özellikle Altın Orda Devleti ve onun bakiyesi olan topluluklar için kullanılmaktadır. Tatarların ortaya çıkışı hakkında iki temel görüş vardır. Bunlardan ilki, Tatarların Moğol kökenli olduğu şeklinde olup kaynağı Rus tarihçiliğidir. İkinci görüş ise Tatarların başından beri Türk dünyasının önemli bir parçası olduğu şeklinde olan görüştür. Bu konuda belirleyici olan nokta,

30 Hell, *age.*, s. 268-269.

Türkçenin Tatarlar tarafından konuşulması olmuştur.³¹ Ancak Fransız seyyah Hell örneğinde olduğu gibi Moğol istilasından sonra yaygın bir kullanım alanı bulan Tatar kelimesi ile Osmanlı Türklerinin dışında kalan Türk topluluklarının nitelendirildiği görülmektedir. Söz gelimi, Bucak, Kırım, Sibiryaya, Hacı Tarhan Tatarları gibi coğrafi bölgelere dayanan Tatar etnik adlandırılmaları buna örnek gösterilebilir. Bütün bu toplulukların temelinde ise Altın Orda Devleti'ne ait etnik miras bulunmasına rağmen Altın Orda'nın dağılmasından sonra bu toplulukların farklı bir etnik ve tarihi geçmişleri olduğu ileri sürülmüştür.³² Bununla birlikte Paşaoğlu, Nogay adının etnik olarak menşeyinin hala tam olarak aydınlatılmadığına değinir. Ona göre bu mesele üzerine en açık ifade Nogay adının etnik bir ad olarak kullanılmasına ilk defa Rus kaynaklarında rastlandığı ve doğu kaynaklarında onların ekseriyetle Mangıt³³ olarak adlandırıldıkları yönünde Bartold tarafından yapılan açıklamadır.³⁴

Seyyahın aktardığı bilgilerden, Nogayların bir takım sosyal ve siyasi olaylara bağlı olarak geniş bir coğrafyaya yayıldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekten de Nogayların 16. yüzyılın başlarında ağırlık merkezini İtil ve Ural nehirleri arasında kalan saha oluşturmaktadır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Nogaylar, mirzalar arası çıkan kimi anlaşmazlıklar, doğal afetler (1577-1578 kıtlığı), gibi kimi siyasi ve sosyal

31 Tahsin Gemil, "The Issue Of Tatars Ethnogenesis", *Tatari İstorie Şi İn Lume, The Tatars in the History and in the World*, Bucureşti 2003, s. 26.

32 M. Damir, İshakov; "The Tatar Ethnic Community", çev. M.E. Sharpe, *Anthropology&Archeology of Eurasia*, Vol. 43, No. 2, 2004, s. 8-11. Bununla birlikte, Kurat, Tatarları Moğollaşan bir Türk topluluğu olarak görür. Ona göre, Batu Han komutasındaki ordunun büyük bölümünün Tatar olması sebebi ile Moğol istilasını gerçekleştirenlere Tatar dendığını ve zamanla bu isimlendirmenin İdil boyundaki tüm Türk topluluklarını ifade etmek için kullanıldığını belirtir bkz. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 119, 128; Z. Velidi Togan ise, Tatar isminin Moğol istilasından sonraki dönemde yaygın olarak kullanılmaya başladığını, ancak etnik bir tabir olmadığını yazar bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s. 65-66.. Diğer bir görüşe göre ise, bu adlandırmanın temelinde Moğolların, başta Kıpçaklar olmak üzere yendikleri bölgedeki Türkçe konuşan tüm kabileleri Tatar diye adlandırması bulunmaktadır. Tatar sözünün yabancı anlamına gelen yad/tat ile kişi anlamındaki er sözünün birleşmesiyle oluştuğu ve yabancı kişi anlamına geldiği ifade edilmektedir bkz. Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 4-10.

33 Barthold, Deşt-i Kıpçak'ta Türk boylarıyla karışıp İslamlaşan bir Moğol kabilesi olan. Nogayların doğu kaynaklarında Mangıt olarak bilinmelerinin Emir Edigü'nün Mangıt lideri Kutlu Kıya Beg'in oğlu olduğu için Nogay Ulusu'nda hâkim ulusun Mangıtlar olmasından kaynaklandığını söyler bkz. Wilhelm Barthold, *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 22

34 Derya Derin Paşaoğlu, "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı", *TAD*, c.35, sy:60, (2016), s. 284.

sebeplere bağlı olarak dolayı yaşadıkları toprakları terk etmeye başlamışlardır. Seyyahın da bahsettiği gibi, 16. yüzyıl içinde Nogaylardan bir gurup tarafından Bucak ordası adıyla yeni bir orda kuruldu. Bu orda adını, Basarabya'nın güneyindeki Bucak'tan almıştı. Ayrıca Altavul (Altuh) ordası da Aral denizi çevresinde bulunmaktaydı.³⁵

Hell, Nogayların kimi fiziksel özelliklerine dair bilgiler verir. Seyyaha göre, Nogaylar orta boyludurlar. Ancak vücutları ölçülü, hareketleri özgür ve dışa dönüktürler. Nogay kadınları, tıpkı diğer doğulu kadınlar gibi gençken güzeldirler. Fakat yaşlandıkça çirkinleşirler. Hem Nogay erkekleri hem de Nogay kadınlarının kendilerine özgü fiziksel özellikleri yoktur. Daha ziyade Çerkesler ile Moğollara benzerler. Ayrıca seyyah Nogayların tam bir miskinlikle olağanüstü çalışkanlık arasında gidip gelen özellikleri olduğunu belirtir. Eğer herhangi biri, bir Nogay'dan etkin olarak faydalanmak istiyorsa ona günlük olarak değil, ancak fiyatı veya ücreti toptan belirlenen götürü iş vermelidir. Fakat bu tembelliğin, onların eski avare ve istikrarsız yaşam biçimleri ve sınırlı isteklerinden kaynaklı olarak millî karakterlerinin kalıtsal bir özelliği olduğu söylenemez. Ancak Nogayların göçebe yaşam biçimleri inanılmaz bir biçimde onların kapasitelerinin gelişmesine katkı sağlamış gözükmektedir. Bu nedenle ister zanaatkâr, isterse günlük işçi, çiftçi yahut imalatçı olsun, Nogaylar oldukça becerikli ve maharetli bir topluluktur.³⁶ Yine Hell'in Nogayları, etnik bakımdan Moğolların yanı sıra kadim Kafkas topluluklarından biri olan Çerkeslerle ilişkilendirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir.

Alpargu'ya göre Moğollar Kıpçak bozkırında yaşayan asıl halk kitlesine nazaran sayıca çok fazla değildiler. Ayrıca Moğolların Türkleşmesi çok hızlı ve geniş bir şekilde meydana gelmiş ve Moğol kökenli insanlar geniş bir Türk nüfusu içinde tamamen Türkleşmiştir. Kıpçaklar ile idareci kesim içinde görülen Mangıt, Kongrat gibi Moğol boyları dışında, eski Türk topluluklarından bir kısmı da Nogayların etnikyapısı içinde yer almıştır. O, kesin veriler olmamakla birlikte, Nogayları oluşturan bu etnik yapının %50'sini Kıpçakların %30'unu Peçeneklerin, geriye kalanını ise diğer boyların oluşturduğunu belirtir.³⁷

35 Alpargu, "Nogaylar, *D.İ.A.*, s. 203. Ashında II. Bayezid döneminde, 1485 yılında Kili ele geçirildikten sonra bölgenin stratejik öneminden dolayı, bölgedeki Türk nüfusunu güçlendirmek için İtil boyunda ve Kıpçak bozkırında yaşayan Türk nüfusundan büyük bir kısmı Kili, İsmail ve Akkerman'ı kapsayan Bucak'a yerleştirilmiştir. Bayezid'in amacı bu şekilde Kırım ve Eflak ve Boğdan'ı denetim altında tutmak ve komşu ülkelere karşı onların askeri gücünden faydalanmaktır bkz. Kemal Karpat, "Bucak", *D.İ.A.*, c. 6, 1992, s. 341.

36 Hell, *age.*, s. 273.

37 Alpargu, *age.* 30-32.

Nogaylarda Sosyo-Kültürel Yaşam

Seyyah, Nogayların karakter olarak sert ve hırsızlığa meyilli olduklarını bilgisini verir. Hatta Nogayların bu özelliklerinden ötürü, yerleşik bir hayat tarzını benimsemediklerini³⁸ ve yerleşik hayata özgü tarımsal faaliyetlerden uzak durduklarını söyler. Hell'e göre onların belli başlı uğraşları arasında hayvancılık, avcılık, at binme, müzik ve dans gelmektedir. Hell gibi Evliya Çelebi de Türk kültürününün vazgeçilmez unsurlarından birinin avcılık olduğunu söyler. Ona göre Nogaylarda doğan, sungur ve toykun gibi kuşların evcilleştirilerek avcılıkta ve hatta insanlara karşı kullanıldığını belirtir.³⁹ Ayrıca bir araya gelip bir daire şeklinde oturarak sigara içmekten ve atalarına dair gelenekleri dinlemekten zevk alırlar.⁴⁰ Seyyahın verdiği bilgilerden, Nogayların yerleşik bir yaşam yerine göçebe bir yaşam tarzını benimsediklerinden tarımsal faaliyetler gibi işlerle uğraşmadıkları anlaşılmaktadır. Seyyaha göre Nogay Ordası'nın ve Nogayların yerleşim alanlarının sınırlarını, hayvancılık faaliyeti ve hayvan sürüleriyle mevsimlik göç imkânları belirlerdi. ⁴¹ İngiliz seyyah Spencer da onların göçebe olduklarından söz eder. Zira Nogaylar da diğer tüm Tatarlar gibi tarımsal üretimden hoşlanmazlar. Nitekim onlara göre tarımsal üretim "İsmail'in özgür oğulları" için değersiz bir şeydir. Tanrı dünyayı onlara bir otlak, uhrevi gök kubbeyi de adeta bir çadır olarak bahşetmiştir. Spencer her ne kadar Rusya'nın onların tarımsal üretime karşı besledikleri bu tür önyargıları ortadan kaldırmaya dönük birtakım çabalar sarf etmesine rağmen Nogayların eski ataları gibi göçebe bir yaşam tarzı sürmeye devam ettiklerini belirtir.⁴² Hell, onların göçebe yaşam biçimine dair şunları söyler:

38 Ancak Hell daha sonraki sayfalarda Nogayların sadakatleri ile bilinen bir topluluk olduğundan söz eder. Hatta onların, kendisine duyulan güveni suiüstimal etmeyeceğinin altını çizer bkz. Hell, *age.*, s. 272.

39 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Sekizinci Kitap, s. 4.

40 Hell, *age.*, s. 270.

41 Alpargu, "Nogaylar", s. 202-203. Ancak seyyahın bunu tüm Nogayları kapsayacak şekilde genellemektedir. Ancak, Başer'e göre, 1550-1600 yılları arasında, Bucak havalisine göç eden Tatarların kısa sürede yerleşik hayata geçip tarımsal üretim yapıkları görülmektedir. Bunun en önemli delili ise tahrir defterlerine dayalı olarak Akkırman ve Kili'de tespit edilen altmış yedi köy ve yirmi dokuz çiftliktir bkz. Başer, a.g.t., s. 184. 17. yüzyılın ünlü seyyahlarından birisi olan Evliya Çelebi, eserinde Çobaneli Nogayları hakkında bilgi verirken, sadece hayvansal üretim ve yağma ile hayatlarını idame ettirdikleri söylenen Nogayların hayatında tarımın öneminden bahseder bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yedinci Kitap, YKY, İstanbul 2001, s. 270. 2001, s. 191-192, 265 Yedinci Kitap, s. 270.

42 Edmund Spencer, *Travels in Circassia and Kırım-Tartary in 1836*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837, s. 132.

“Çok nadir olarak bir yerde aylarca kalırlar. Bir Nogay için bir saat gibi kısa bir süre karısını, çocuklarını ve eşyalarını bir arabanın (bu arabanın büyük dört tane tekerliği vardır ve keçe ile kaplıdır. Tekerlekleri asla yağlanmaz ve sesi birkaç verst öteden beri kolaylıkla duyulabilir) içine yerleştirmek için yeterlidir. Böylece ufuk noktasında herhangi bir noktaya doğru rastgele bir şekilde yol almaya başlar. Konuştuğumuz Nogay bunun Tanrı'nın kurduğu bir düzen olduğunu ve Tanrı'nın tekerleği diğer uluslara ise, yerleşik hayata geçmeleri ve toprağı ekip biçmeleri için verdiğini belirtti.”⁴³

Hell, Nogayların göçebe yaşam biçimlerinin bir uzantısı olarak tıpkı Kalmuklar gibi, keçeden yapılmış çadırları olduğu bilgisini verir. Ona göre bu çadırın çapı üç yahut dört yarıdır⁴⁴ ve tepesi konik şeklindedir. Kış aylarında ise topraktan kulübeler yaparlar. Bu kulübeler soğuk ve rutubetli olduklarından sağlık için elverişli değildir. Nitekim bu yüzden her yıl çok sayıda çocuk hayatını kaybetmektedir.⁴⁵ Bir Nogay içinde yaşadığı kulübesini güneşte kurutulmuş taşlardan yapar ve düzenli olarak her yıl içini bir kez beyaz kireçle boyar. Kulübenin boyutları ise 13 fite 32 yahut 33 fittir. Çatı ise üzerine toprakla doldurulmuş karnış ve ağaç dallarının yerleştirildiği birkaç tane kirişinden oluşmaktadır. Bu tür bir kulübe yapmak 100 rubleden fazla değildir. Ancak yerleri ve tavanı ahşaptan daha büyük olanlar 400 yahut 500 ruble gibi bir paraya mal olur. Her bir evin iki odası vardır. Girişin yanındaki oda aileye aittir. Mutfakta genel olarak bir ocak, metal bir çaydanlık, süt ve tereyağ için iki tane ahşaptan kâse ile koşum takımı ve birtakım zirai aletler vardır. Uyumak için kullanılan ikinci odanın yerleri keçeden yapılmış halı ile kaplıdır. Bu odada üst üste koyulmuş çok sayıda yastık ve yorgan, içlerine kıyafetlerin konulduğu kutular ve odanın etrafına asılmış, ailenin zenginliğine göre değişen renkli ipek ve pamuktan yapılmış üzerleri işlenmiş örtüler bulunmaktadır.⁴⁶

Hell, Nogaylardaki din anlayışı ve algısına dair de kimi bilgiler aktarır. İlk olarak onların İslam dininin katı takipçileri olduğunu ve yaşadıkları bölgede 11 tane cami ile her bir köyde çok sayıda ibadethane olduğundan söz eder. Dini liderlerinin Kırım'daki müftüye bağlı olduğunu belirtir. Bu din adamları, “efendi molla, molla ve kadı”dan oluşmaktadır. Mollalar, ürünün ve büyübaş hayvanların 1/40'ını öşür olarak alırlar. Din adamlarının insanları ibadete çağırarak, hastalar için dua

43 Hell, *age.*, s. 270. Bir verst (Rusça: верста, versta), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

44 Bir yarıda 0.914 metredir.

45 Hell, *age.*, s. 270.

46 Hell, *age.*, s. 273.

etmek, muska yazmak, kurban keserken, evliliklerde ve cenazelerde bulunmak ile toplu dua ritüellerini yerine getirme gibi kimi görevleri bulunmaktadır. “Efendi mollalar” ise, evliliğe ve boşanmanın nasıl olacağını dair kuralları belirler. Ayrıca köyün yaşlıları ile birlikte, anlaşmazlıkları çözümler. Yine bu kişi kadı ile birlikte hem hukuki işlere bakar hem de Kuran hocalığı yapar. Akabinde İslam dininin ritüellerinden biri olan sünnete dair bazı bilgiler verir. Erkek çocuklar, 10 yahut 12 yaşında sünnet olmak zorundadırlar ve bu “bab” (baba) adı verilen bir kişi tarafından yapılır. Yine Mekke’de bulunan Kâbe’yi ziyaret etmiş olan hacıların resmî görevleri olmamasına rağmen toplum üzerine büyük bir otoriteleri vardır. Hemen her durumda bu kişilere danışılır. Bunlar, yünden yapılmış başlıklarının etrafına yeşil yahut beyaz renkte bir örtü sararlar. Nogaylar Tanrı’ya kurban kesme karşılığında genellikle kendilerini hac ziyaretine gitme ritüelinden muaf saydıklarından, bunu dinî açıdan yapılması gereken bir zorunluluk olarak da görmezler.⁴⁷ Akabinde Nogaylar arasında kefarettüründen kurban kesmenin oldukça yaygın bir dinî ritüel olduğundan söz eder. Bu ritüel Kurban Bayramlarında, herhangi bir ölüm olayında, ölen insanları anmak, evlilik kutlaması, bir yolculuktan geri dönüldüğünde yahut herhangi bir dinî görevin yerine getirilmemesi gibi durumlarda yapılmaktadır. Bu gibi durumlarda kurban kesen kişiler, evlerine dostlarını, akrabalarını ve köyün fakir insanlarını davet ederler. Kurban kesen kişinin ekonomik durumuna bağlı olarak kurban edilen hayvan koyun yahut sığır olabilir ve etin belli bir kısmı, gelen insanlara dağıtılır.⁴⁸

Hell, Müslümanlar için kutsal kabul edilen Ramazan ayına dair de bilgiler verir. Ramazan ayında sadece yaşlı Nogay kadın ve erkekler oruç tutar. Seyyah, Nogaylarda kırk yahut elli yaşında olan insanlar için dinî vecibelerin yerine getirilmesinin bir zorunluluk olmasını oldukça ilginç bulduğunu, Müslümanların kutsal olarak gördükleri cuma günü yalnızca din adamları ile dindar kişilerin ibadet ettiğini belirtir. İslamiyet’in yasak getirdiği şarap ise seyahat esnasında gençler tarafından içilmektedir. Genel olarak Asyalı fanatik Müslümanlarla mukayese edildiğinde yeni nesil Nogaylar, Peygamberin emirlerine yok denecek kadar az önem vermektedir. Buna ek olarak, Kuran’da en büyük erdemlerden biri olan zekât, sadece kapı kapı dilenen fakir insanlara verilir. Verilen zekât da paradan ziyade genellikle biraz ekmek ile darı unudur.⁴⁹ Müslüman Türk topluluklarından biri olan Nogaylar, Sünnîdirler ve Şafi mezhebine mensupturlar. Bu bağlamda,

47 Hell, *age.*, s. 271.

48 Hell, *age.*, s. 272.

49 Hell, *age.*, s. 272.

Evliya Çelebi de Ulu Nogay, Şıdak Nogay, Urumbet Nogay, Geçdi Nogay, Mansurlu, Sincivitli, Mankit, Çobaneli, Nevruzeli ve Deveyli Nogaylarının Şâfi mezhebine mensup oldukları bilgisini verir.⁵⁰ Ayrıca Alpargu, Nogay Türklerinin inançlarından ve millî yapılarından dolayı Ruslarla karışmamaya çalıştıklarını belirtir.⁵¹ Berke Han ile onun kumandanı Nogay'ın 1265're Müslüman olmaları, Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hıristiyan Türklerin Müslüman olmalarına sebep olmuştur.⁵²

Hell, Nogayların sosyo-kültürel yaşamları içinde yer alan evlilik adetleri ve ritüellerine dair bilgiler de verir. Seyyah ilk olarak Nogayların genellikle iki eşli olduklarından bahseder. Üç eşi olanlar da vardır. Kadınların sayıca çokluğu ve satışı sıkça kavgalara hatta kan davalarına sebep olabilmektedir.⁵³ Bununla birlikte seyyah, erkeğin birden fazla karısı var ise birinci eşin, güzel ve genç olduğu sürece belli ayrıcalıklara sahip olduğunu yazar. Fakat yaşlanıp çirkinleşmeye başladığında daha genç ve güzel olanın daima ön plana geçtiğini belirtir. Bu gibi durumlarda kadınlar arasında şiddetli kavgalar olduğunu ve evin içindeki huzurun, evin reisinin kırbağı ile sağlandığını sözlerine ekler.⁵⁴ Bir Nogay erkeği evleneceği müstakbel eşini evlenmeden önce görmemeyi bir onur gördüğü için genellikle çok uzak köyden birisiyle evlenmeyi tercih eder. Nogay erkeğinin evleneceği kadında aradığı en önemli şey balık etli ve uzun saçlı olmasıdır. Erkek kararını verdiği zaman, kızın babası yahut akrabaları ile ödeyeceği başlık parası için pazarlık yapar. Güzel ve iyi bir aileye mensup olan kız için ödenen başlık bedeli, dört yüz yahut beş yüz rubledir. Bunun yanı sıra, bir çift inek ile birkaç tane hayvan da başlık bedeli olarak ödenir. Dul bir kadına ödenen başlık bedeli daha azdır. Hatta kadın yaşlı ise, hiçbir şey ödenmez. Kırım'da yaşayan dağlı Tatar kadınları ile Kalmuk kadınları genç ve güzel Nogay kızlarından daha ucuzdur ve genellikle sosyo-ekonomik bakımdan fakir olanlar tarafından tercih edilir. Gelin için belirlenen başlık bedeli damat adayı tarafından hemen ödenir. Bir at yahut bir çift öküz ise iki ineğe karşılık gelir. Bu aşamada evlenecek kıza evliliği isteyip istemediğine dair herhangi bir şey sorulmaz ve kız kayıtsız bir şekilde kaderine boyun eğer. Geline

50 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yedinci Kitap, s. 195.

51 Mehmet Alpargu, "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogaylar", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:1996(a), s. 197-198; Dilek Ergönerç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 26

52 Güllüdağ, agm., s. 952.

53 Hell, *age.*, s. 272.

54 Hell, *age.*, s. 275.

ailesi tarafından çeyiz olarak elbiseler, yorganlar ve yastıklar verilir. Gelecekte evlenmesi uygun görülenler için aileler tarafından beşik kertmesi yapılır ve damadın babası belirlenen başlık bedelinin bir kısmını kız tarafına öder. Kız on üç yahut on dört yaşına geldiğinde, erkeğin hiçbir itirazı olmadan evlilik gerçekleşir.⁵⁵ Seyyahın da aktardığı gibi Nogay Türklerinin evlenme âdetleri arasında “beşik kuda” (beşik düğürleri), “nişan saluw” (nişanlanma), başlık parası, yüz görümlüğü, süt hakkı vb. gibi bazı ritüeller yer almaktadır.⁵⁶ Alpargu da erkeğin yahut kızın evlendirilmesi hususunda Nogaylarda ailenin büyüklerinin söz sahibi olduğunu belirtir.⁵⁷ Yine 17. yüzyıl seyyahlarından tacir Tavernier de Nogay erkeklerinin iki yahut üç karısı olduğunu ve eşlerini asla kendi oymaklarından almadıklarına vurgu yapar.⁵⁸

Hell, Nogaylardaki evlilik âdetlerine dair şunları da ekler:

“Evlilik için bir gün belirlendiğinde, birbirlerini henüz hiç görmeyen genç çiftler, onların adına işleri yürütecek bir vekil seçerler ve böylece evlilik töreni yapılır. Düğün günü herkes eğlenir ve düğün gecesini gelin duvağı içinde kendisine eşlik eden bir grup kadın ile birlikte kocasını ilk defa göreceği yeni evine doğru yola çıkar. Evli genç kadın bir yıl boyunca evden dışarı çıkmaz, hiçbir erkeği göremez. Ancak kocası ve onun akrabaları ile konuşabilir. Daha sonra özgürlüğüne kavuşması görkemli bir yemekle kutlanır. Nogay kadınları kocaları çok kıskanç olduğu için dışarı dönük değildirler. Eğer evli erkek vefat ederse, ölen kişinin erkek kardeşleri dul kalan kadını evde tutabilir yahut istediği gibi satabilir.”⁵⁹

Hell, Nogayların sosyo-kültürel yaşamı içinde kadının sahip olduğu konuma dair de bilgiler verir. Diğer doğulu milletlerde olduğu gibi Nogay kadınının evdeki tüm meşakkatli işleri üstlendiğini yazar. Söz gelimi, kadın yiyecekleri hazırlamak, çamaşırları yıkamak hayvanları sağlamak, evin düzenini sağlamak, tereyağı yapmak, çocuklarla ilgilenmek gibi işleri yapmak zorundadır. Ayrıca ısınmak için odun toplamak, mum ve sabun yapmak ve evdekiler için kıyafet dikmekle de mükelleftir. Böylesi zor koşullarda çalışmak zorunda kalan kadın, evlendikten birkaç yıl

55 Hell, *age.*, s. 275.

56 Mehmet Alpargu, “Tarihî Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216, (1996) (b), s. 15- 20.

57 Alpargu, *age.*, s. 179.

58 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 324.

59 Hell, *age.*, s. 275-276.

sonra yaşlanmaya başlar. Bu koşullardan dolayı, bir Nogay erkeğinin tek bir eşle yetinmemesi şaşırtıcı değildir. Bu nedenle genç kızlar, yüksek bedeller karşılığında evlendirilir. Kadınlar bu zorlu işlere katlanmak zorundadır. Kadınların cahil ve eğitimsiz oluşları, onların üzerinde oluşturulan hâkimiyet zincirini daha da kolaylaştırmaktadır. Çünkü onlar, içinde buldukları bu kötü durumun farkında bile değildirler.⁶⁰ Seyyahın verdiği bilgilerden, Nogaylarda kadının konumunun erkeğin konumu ile mukayese edildiğinde daha aşağı bir seviyede olduğu ve kadınların ağır işler altında ezildiği ve eğitimsiz olduklarından kaderlerine boyun eğmekten başka fazla bir şansları olmadığı görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya’da bulunan Spencer, Nogay Tatarlarının genel olarak eşlerine karşı zalimce davranmadıklarını, ancak “Sizin özgür iradeniz diye bir şey yoktur. O sizin efendinizdir” şeklinde kadına nasıl davranılması gerektiği konusunda Kuran’da geçen emirlere uymaya özen gösterdiklerini vurgular.⁶¹ Spencer, tüm doğu ülkelerinde olduğu gibi kadının tam bir köle gibi görüldüğünü söyler. Ona göre kadın bu coğrafyada kocasının yakın bir arkadaşı, kalbinin aşkı yahut ilgisi erkeğin üzüntüsünü azaltan ve erkeğe mutluluk veren biri olarak görülmez. O, sadece kocasının isteklerini yerine getirmekle yükümlü, akli ve muhakeme gücü olmayan bir varlıktır. Hatta kadın kocası ölüp cennete gittiğinde ve orada hurilerle eğlenirken bile, dövünerek kocasının aylarca yasını tutmak zorundadır.⁶²

Hell, Spencer’dan farklı olarak kadının geri kalmışlığını sadece İslam dini üzerinden değil, toplumun sahip olduğu siyasi ve sosyal kurumların geri kalmışlığı ile de açıklamaya çalışmaktadır. Zira Hell, Nogayların son yıllarda önemli ölçüde ilerleme kaydettiklerini ancak sahip oldukları dini değerler ile siyasi ve sosyal yapılanmaları nedeniyle kısa bir süre içinde bütün problemleri çözebilmelerinin zor olduğunun altını çizer. Ona göre Nogaylar arasında hâkim olan ve onların hem ekonomik hem de entelektüel olarak gelişmelerine engel olan kimi önyargıların ve göçebe yaşamlarından kaynaklanan eski alışkanlıkların ortadan kalkması için uzun bir zaman gerekmektedir. Bununla birlikte, Ruslar tarafından yabancı etnik guruplara yönelik politikalara bakıldığında, eninde sonunda bu etnik gurupların bir şekilde Slav nüfus içerisinde eriyebileceklerini düşündüren nedenler vardır.⁶³

Doğuya seyahat eden seyyah ve araştırmacıların dikkatini çeken konulardan

60 Hell, *age.*, s. 275.

61 Spencer, *age.*, s. ...

62 Spencer, *age.*, s. 136-137.

63 Hell, *age.*, s. 276.

biri de gözlem yaptıkları toplumların giyim, kuşam ve yiyecek kültürü olmuştur. Hell'in de buna kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Ona göre Nogaylar rahat giysiler giyerler ve bu giysileri geniş pantolonlar, pamuk yahut yünden yapılmış bir gömlek ile deri bir kemer ve belin etrafına bağlanan kısa bir ceket oluşturmaktadır. Başlarına taktıkları şapka, kuzu derisinden olup silindir şeklindedir. Kış aylarında ceketlerinin üstüne koyun derisinden yapılmış bir giysi giyerler. Karlı havalarda başlarını ve omuzlarını örten bir başlık takarlar.⁶⁴ Bir Nogay erkeğinin giyim ve kuşamı göçebe hayat tarzına yahut yerleşik hayat biçimine göredir. İçe gömlek giyilir. Bu gömlekler ekseriyetle basmadan yapılırdı. Poturlar birçok toplulukta olduğu gibi geniş bir şekilde dikilirdi. Gömleğin üstüne kolsuz bir ceket giyerlerdi. Ayrıca *yelen* adı verilen astarsız hafif bir kaftanları vardı. Nogaylar, üst giysi olarak *sepken* olarak adlandırılan deve çuhasından yapılan bir giysi de giyerlerdi.⁶⁵ Nogaylarda uzun sakal bırakmak saygı görmektedir. Yaşlı olanlar kafalarını tıraş ederlerdi. Ancak genç erkekler tepelerinde küçük bir tutam saç bırakırlar. Bu gelenek onların tüm mevsimlerde yünden yapılmış başlık takmalarını zorunlu kılar.⁶⁶ Nogay kadınlarının geleneksel giysilerini Türk tipi şalvar ve terlikler, büyük metal toklarla süslenmiş kalçanın üzerinde kemerle bağlanmış kumaş bir kaftan oluşturmaktadır. Nogay kadınları başlarına iki ucu zarif bir şekilde omuzlarına düşen bir taca bağlanan beyaz bir örtü takarlar. Ayrıca küçük gümüş yüzükler ve hızmalar takarlar. Kulaklarına da çenelerinin altından geçen ve bir zincirle bağlanmış ağır küpeler takarlar. Genç kızlar saçlarını çok sayıda örgü ile örerler ve örtü yerine çeşitli metallerle ve incik boncukla süslenmiş kırmızı renkte bir şapka takarlar.⁶⁷ Tavernier de, Nogay kadınlarının ve kızlarının geleneksel giysilerini ayaklarına kadar inen uzun bir gömleğin oluşturduğunu (kaftan), başlarını da büyük beyaz bir örtü ile örttülerinden söz eder. Ayrıca alınlarının etrafında beş yahut altı kez dolanmış siyah bir mendil olduğunu söyler. Soylu kadınlar, başörtülerinin üstüne, üç uç olacak şekilde kıvrılmış bir mendili şerit halinde başlarına bağlar gibi, alın kısımlarını örten arkası açık olan bir şapka taktıkları bilgisini verir.⁶⁸

Hell'in, gezi notlarındaki diğer bir konu, Nogayların yeme-içme alışkanlıkları ve

64 Hell, *age.*, s. 273.

65 Alpargu., *Nogaylar.*, s. 212.

66 Hell, *age.*, s. 272. Tavernier, Nogay kadınlarının ve erkeklerinin saçlarının çok güzel olduğunu, ancak vücutlarının diğer yerlerinde çok az kıl bulunduğunu ve erkeklerin hemen hiç sakları olmadığını söyler. Hatta bu nedenle, içlerinden diğerlerine göre daha sakallı birisi çıktığında, okuma yazma bildiği takdirde onu hemen molla yaptıklarını ileri sürer bkz. 324-325.

67 Hell, *age.*, s. 273.

68 Tavernier, *age.*, s. 324.

adetleridir. Seyyah, Nogayların süt ve süt ürünlerinin yanı sıra genellikle koyun, sığır, at eti ile balıkleri tükettiklerini yazar. İçecek olarak kısırak sütünden kırmızı adını verdiklerini bir içki yaptıklarını ve bu içkiye diğer içkilerin üstünde özel bir değer atfettiklerine değinir. Ayrıca Hell, Nogayların hasta atları etleri için öldürdüklerini ve doğal yollarla ölen bir hayvanın etini yemekten sakınmadıklarını belirtir. Kıyma haline getirilmiş kısırak etinde yapılmış “tarama” adı verilen yemek onların belli başı milli yemeğidir. Nogay erkekleri bu yemeği arkadaşları ile birlikte kardeşlik yahut yakınlık işareti olarak yerler. Nogay kadınlarının bu tür ziyafet yemeklerine katılmalarına izin verilmez. Kadınların en sevdiği yemek biraz ekşi sütle suda kaynatılarak yapılan geleneksel bir yemekleri olan darıdır. Buna ek olarak, Kalmuk çayı da oldukça sevilen bir içecektir. Tarımın gelişme göstermesiyle daha önceleri Nogaylar arasında pek bilinmeyen ekmeğin tüketimi artış göstermiştir.⁶⁹ Seyyahın sözünü ettiği Nogayların geleneksel yemekleri aslında Orta Asya, Volga Havzası ve Kafkasya’daki toplulukların yeme-içme kültürleri ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Zira Nogayların beslenme kültüründe yer alan beşparmak, şaşlık, yoğurt ve ayran gibi bazı yiyecek ve içecekler, Kafkasya’da yaşayan Adigeler, Osetler, Karaçay-Malkarlılar, Çeçen-İnguşlar gibi kimi Kafkas topluluklarının mutfak kültürlerinin de ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Yine Nogayların rağbet ettiği Kalmuk çayı, da Kafkas toplulukların yoğun olarak tüketmekten hoşlandıkları bir içecek türüdür.⁷⁰

13. yüzyılda Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden Wilhelm von Rubruk, kırmızın Nogaylar arasında yaygın olarak tüketilen bir içecek olduğundan söz eder. Kısırak sütünden yapılan bu içecek, süt taze haldeyken büyük bir kabın içine dökülür ve özel olarak yapılmış bir tokmakla yağ çıkartılır. Ayrıca süt tıpkı şarap gibi ekşiyip mayalanana kadar kuvvetli bir şekilde dövülür. Üzüm şarabı gibi içildiğinde insanın çenesini buruklaştırır ve ağızda badem sütüne benzer bir tat bırakır. İçildiğinde insanın içinde bir tür rahatlama yaratır. Ancak kaldırılmayanlara sarhoşluk verir ve aynı zamanda kuvvetli bir idrar söktürücüdür.⁷¹

Hell, Nogayların yaşadıkları evler, evlerin inşa edilme biçimleri ile evlerin

69 Hell, *age.*, s. 273-274.

70 Örneğin, Çerkesler suyu daima kaynatılır ve içine değişik otlar ve çay katarlardı. Ayrıca vücudun fazla şeker almasını önlemek için çay veya diğer kaynamış içecekler içine süt, biber ve tuz katılırdı. bkz. Nimet Berkok Toygar- Kamil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Birlik Matbaası, Ankara:2002, s. 69.

71 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 36.

yapımında kullanılan malzemelere dair de bilgiler aktarır. Nogayların güneşte kurutulmuş olan taşlarla kendi kulübelerini inşa ettiklerinden ve yılda bir kez evlerinin içini ve dışını kireçle boyadıklarından bahseder. Her evin aile odası ve girişin yanında yer alan mutfak olmak üzere iki odası vardır. Mutfakta genel olarak bir ocak, metal bir tencere, süt ve tereyağı için kullanılan ahşaptan bazı kaplar ve tarım için kullanılan bazı araç ve gereçler bulunmaktadır. Aile üyelerinin yatmak için kullandığı odalar mevcuttur. Bir Nogay erkeğinin iki yahut daha fazla eşi varsa, evini her bir eşinin ayrı bir odası olacak şekilde inşa eder.⁷² Görüldüğü üzere, Hell, Nogayların geleneksel olarak yaşadıkları evlere, evlerdeki oda sayısına, evde kullanılan bazı eşyalara, bu evlerin yapım biçimlerine ve yapımlarında kullanılan malzemelere kadar oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Bu nedensiz değildir. Zira 19. yüzyılda batıda ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkan Oryantalizmin, doğuda yaşayan ve haklarında çok az şey bilinen kimi toplulukların yakından tanınmasına yönelik ilginin artmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu bağlamda, bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin -burada Hell örneğinde olduğu gibi- tıpkı bir etnolog gibi hareket ederek karşılaştıkları kimi toplulukların tarihi geçmişleri, etnik kökenleri, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamları gibi konularda oldukça ayrıntılı bilgiler topladıkları ve bunları kayıt altına aldıkları dikkat çekmektedir.⁷³

Hell, Nogaylarda görülen bazı hastalıklar hakkında da bilgi verir. En yaygın görülen hastalıkların humma, çiçek, ülser⁷⁴, uyuz ve frengi olduğunu söyler. Ancak bu hastalıkların tedavisi yönünde herhangi bir şey yapılmadığını belirtir. Zira onlar muska yaparak hastalıklarla mücadele edileceğine inanmaktadırlar. Hatta bazı hastalıklara karşı öyle duyarsızdırlar ki bunları kader olarak görürler. Bununla birlikte, biber, alun, şeker ve bala tıbbi bir önem atfederler. Çocuk ölüm oranları oldukça yüksektir. Bu durum, Nogayların nüfusunun neden durağan

72 Hell, *age.*, s. 273.

73 Doğuya yapılan bilimsel seyahatnamelerin klasik dönemi sayılan 18. yüzyıl seyyahları ötekinin neden öteki olduğu sorusundan yola çıkmışlardır. 19. yüzyılda yapılan seyahatlerin ekseriyeti de benzer amaçla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla hem 18.yüzyılda hem de 19.yüzyılda doğrudan doğruya, yabancı toplum ve milletlere yönelik antropolojik ilgiyi görmek mümkündür bkz. Yeliz Okay, "Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Türk Yurdu*, C. 33, 2013, s. 57.

74 Beauplan, mevsimsel olarak ortaya çıkan bazı hastalıkları tedavi etme amaçlı olarak Nogayların özellikle kış aylarında tay eti tüketmeyi tercih ettiklerini ve tay etinden elde edilen yağın da mide hastalıklarına iyi geldiğine inandıklarını yazar bkz. Cuillaume Le Vasseur de Beauplan, *A Description of Ukraine*, introduction, translation and notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar, Dist. by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1993, s. 46.

olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷⁵ Seyyah, Nogay toplumunda batılı anlamda pozitif tıbbıa dair herhangi bir şey bilinmediğini söyler. Yaygın olarak görülen kimi hastalıkların tedavisinde sosyo-kültürel yaşam biçimlerinin bir uzantısı olarak yetiştirdikleri ya da bal gibi yaygın olarak tükettikleri kimi yiyecekleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim geleneksel bozkır kültürüne sahip ve göçebe bir yaşam süren bir topluluğun yerleşik hayata özgü eğitim yahut tıp anlayışına sahip olmasını beklemek çok rasyonel olmasa gerekir. Seyyah Nogaylardaki eğitim anlayışına dair şunları söyler:

Nogaylar arasında henüz bir eğitim sisteminin varlığından söz edilemez. Onlar çocuklarını hayvanların çocukları gibi büyütürler. Aslında her köyde okul adı ile küçük bir oda oluşturulur ve burada din adamları Tatarca dilbilgisi ve yazma ile ilgili çok da sağlıklı olmayan bazı dersler verirler. Ayrıca dini bilgileri ihtiva eden çocuklara öğretilen diğer şeyler öğretmenlerin bile anlayamadığı Arapça kitaplardan yapılan okumalardır.⁷⁶

Bu bilgilerde, Nogaylarda sistemli bir eğitim ve eğitim kurumlarının mevcut olmadığı ve seyyahın da sözünü ettiği gibi, çocuklara genellikle camilerin bünyesinde bulunan tek odalı yerlerde yetersiz bir eğitim verildiği dikkat çekmektedir. Bu mektepler, Nogayların 1917 yılına kadar çocuklarını gönderdikleri tek eğitim kurumları olmuşlardır. Bu mekteplerde dinî eğitim verilmektedir.⁷⁷

Sonuç

19. yüzyılda Hazar Denizi'nin stepleri, Kırım ve Kafkasya'yı ziyaret eden Fransız asıllı mühendis Hell, seyahati esnasında bölgeye dair ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. Onun, burada Nogaylar örneğinde olduğu gibi bu ziyareti esnasında, adeta bir etnolog gibi hareket ettiği ve bölgenin etnik yapısını oluşturan pek çok topluluğa dair oldukça önemli bilgiler topladığı görülmektedir. Rus himayesindeki bölgeye seyahat yapan seyyahın, kimi kaynaklarda da sözü edildiği gibi Nogayların etnik ve tarihi geçmişlerine dair aktarılan kimi belirsizlikler üzerinde durduğu ve bu belirsizlikleri belli kaynaklara referans göstererek tartıştığı görülmektedir. Bununla birlikte, Hell'in Nogayların arasında bizzat bulunarak, onların sosyo-kültürel yaşamlarına dair oldukça detaylı gözlem ve incelemelerde bulunduğu ve bunları dikkatli bir şekilde kayıt altına aldığını belirtmek gerekir. Zira seyyahın Nogayların oturdukları konutlar, bu konutların yapımında kullanılan

⁷⁵ Hell, *age.*, s. 274.

⁷⁶ Hell, *age.*, s. 274.

⁷⁷ Alpargu, *age.*, s. 221-222.

birtakım malzemeler, konut fiyatları, geleneksel olarak tükettikleri yiyecekler, kılık kıyafetler, kadının Nogay toplumundaki yeri, evlilik adetleri ve eğitim gibi farklı konulara değinerek özgün bilgiler aktardığı söylenebilir. Bu bağlamda, Hell'in Nogaylara özel bir ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Ancak yer yer anlatımlarında örneğin, 19. yüzyılın ilk yarısında Nogay toplumunda görülen kimi iyi yöndeki gelişmeleri subjektif bir şekilde daha uygar bir millet olarak nitelendirdiği Rusların bölgedeki hâkimiyetleri ile ilişkilendirmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim Hell doğuya seyahat eden batılı seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin yaptığı gibi batı dışında kalan toplulukları batı kültürünün kendine özgü yerleşik bazı normları üzerinden değerlendirmeye çalıştığı dikkatçekmektedir. Buna ek olarak, seyyahın Nogay topluluklarının kısa bir süre içinde Slav topluluklar arasında asimile olmalarının kaçınılmaz olacağı yönünde yaptığı öngörünün de temelsiz olduğunu vurgulamak gerekir. Zira Nogaylar günümüz de geniş bir coğrafya üzerinde varlıklarını hala sürdürmektedirler.

Kaynaklar

- Akbaba, Dilek Ergönerç, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- Alpargu, Mehmet, “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:1996(a).
- Alpargu, Mehmet, “Tarihî Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216, 1996(b), s. 15- 20, s. 12-20.
- _____, “Nogaylar, *D.İ.A.* C. 33, 2007, s. 202-204.
- _____, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul:2007.
- _____, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay Serkan, Acar Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 799-820.
- Barthold, Wilhelm, *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- Başer, Alper, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Bavbek, Osman, “Nogay Türkleri”, *Türk Kültürü*, XXIV, S. 275, 1986, s. 160-165.
- Beauplan, Cuillaume Le Vasseur de, *A Description of Ukraine*, introduction, translation and notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar, Dist. by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1993.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, haz.Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yedinci Kitap, YKY, İstanbul 2001.
- Gemil, Tahsin, “The Issue Of Tatars Ethnogenesis”, *Tatarı İstorie Şı İn Lume, The Tatars In the History and In the World, Bucureşti* 2003, s. s. 24-38.
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- Gömeç, Sadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken, İstanbul 1980.
- Güllüdağ, Nesrin, “Nogay Türkleri”, *Türkler*, c. 20, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 946- 965.

Hell, Xavier Hommaire de, *Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Cuacasus*, Chapman and Hall, 1860

İshakov, M. Damir, "The Tatar Ethnic Community", çev. M. E. Sharpe, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 43, No. 2, (2004), s. 8-28.

Kafalı, Mustafa, *Altn Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.

Karpat, Kemal, "Bucak", *DİA*, c. 6, 1992, s. 341-343.

Kırımlı, Hakan, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Kurat, A. Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK, Ankara 1966.

_____, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara 2002.

Nogay, Sami, *Nogay Türkleri*, Ankara 1997.

_____, "Nogay Türkleri", *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, S. 1, 2007, s. 5-16.

_____, "Nogay Türklerinde Toplumlararası İlişkiler ve İletişim Sorunları", *Nogay*, S. 1, 2007, s. 23-28.

Okay, Yeliz, "Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Türk Yurdu*, c.33, (2013), s. 57, s. 53-58.

Paşaoğlu, Derya Derin, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

_____, "Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı", *TAD*, C.35, S. 60, 2016.

Rasony, Iaszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Spencer, Edmund, *Travels in Circassia and Kırım Tartary*, Vol. II, Henry Colburn, London 1836.

Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Togan, Z. Velidi, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul 1947.

_____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Toygar, Nimet Berkok - Kamil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Birlik Matbaası, Ankara 2002.

Yakubovsky, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.